

Originalni naučni rad

Jasmina M. AHMETAGIĆ*

Institut za srpsku kulturu – Priština, Leposavić

PARANOIDNA PSIHOZA U PATRIJARHALNOJ KULTURI: JEDAN RAZOREN UM LAZARA KOMARČIĆA**

Apstrakt. Roman Lazara Komarčića *Jedan razoren um* (1893) sagledavamo u korpusu znanja koji nam je zaveštala bogata književna tradicija zaokupljena problemom dvojnika. Motiv blizanačke sličnosti Komarčić je iskoristio kao okidač za paranoidni psihotični rascep junaka, intuitivno sledeći širu književnu tradiciju od srpske: u brojnim slučajevima situacija dvojništva kombinovana je sa deluzijom gonjenja. U tekstu ukazujemo na paranoidnu progresiju koju je pisac u svom romanu, uprkos naglom izbijanju bolesti kod protagonistе, dosledno prikazao, te skrećemo pažnju na niz kvaliteta ovog romana koji se otkrivaju kada se uzme u obzir da pun romaneskni smisao Veljina sudbina zadobija upravo time što se odvija na fonu jedne patrijarhalne, u velikoj meri idealizovano prikazane sredine. Budući da je važna tema romana reprezentacija duševne bolesti u jednoj patrijarhalnoj sredini, odnos dvojice junaka objašnjavamo uz pomoć Frojdovog koncepta *nelagodnosti u kulturi*, ali i posredstvom Lakanovog koncepta *simboličkog poretkа*, kako bismo pokazali da je bolest koju tematizuje Komarčić u tesnoj vezi sa podređenošću pojedinca zahtevima kulture.

Кljučне речи: Lazar Komarčić (1839–1909), *Jedan razoren um*, dvojnik, paranoidna psihoza, nelagodnost u kulturi, stadijum ogledala, identitet.

Jedan razoren um Lazara Komarčića (1839–1909) jednako je neobičan roman, samo iz drugačijih razloga, i u svome i u našem vremenu. Kada je objavljen, 1893, on je u preovlađujuću realističku paradigmu srpske seoske pripovetke i romana¹ uneo precizan, pa i naturalistički opis psihotičnog rascepa ličnosti, idući ispred svoga vremena i temom i dubinom psihološkog zahvata. Sudbina Komarčića,

* Viši naučni saradnik, ahjasmina@yahoo.com

** Rad je napisan u okviru projekta *Materijalna i duhovna kultura Kosova i Metohije* (ev. br. 178028), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1 Mislimo pre svega na romane *Seljanka* Janka Veselinovića i *Sanjalo* Milorada Popovića Šapčanina. Godinu dana pre *Jednog razorenog uma* objavljen je i *Bakonja fra Brne Sime Matavulja*, sa kojim, kao i sa romanima Milovana Vidakovića i Jakova Ignjatovića, koji čine okosnicu srpskog romana, Komarčićevo delo jedva da ima nešto zajedničko.

kao nagrađivanog i najčitanijeg pisca, i u isti mah potcenjenog i nepomenutog u Skerlićevoj istoriji srpske književnosti, možda se može i objasniti karakterističnim položajem začetnika žanrova, od kojih se dva (naučna fantastika i kriminalistički roman) još bore da napuste prostor subliterarnog; za psihološki roman u našoj sredini i nije imao prethodnika, a dobar je podsticaj i uzor mogao naći samo u psihološkim pripovetkama Laze Lazarevića, iz osamdesetih godina 19. veka.

Pri današnjem čitanju roman ostavlja utisak nedovršenosti i kompozicione neuravnoteženosti, a zapravo čitaoca zbunjuje destabilizovan fokus, ostvaren snažnim kontrastom između dveju tema: psihotičnog rascepa pojedinca i idilične pozadine patrijarhalnog sveta. Teško je prenebregnuti, na primer, da u *Jednom razorenom umu* deskriptivni pasaži posvećeni prirodi kroz koju putuje narator Steva, nadilaze prostor koji je dat objašnjenju uzroka Veljine bolesti, a da se fabula romana, značajno prevazilazeći ono što je najavljeno naslovom, dovršava naglo. Po našem mišljenju, međutim, upravo takva nesrazmera ukazuje na to da je autor snažno markirao vezu između Veljine bolesti i sredine u kojoj se ona razvija i prepoznaje (mada ne u uzročnom značenju), što je u skladu sa naslovom koji je svome delu prvobitno dao: *Kant našeg doba*.

Ipak, dobar je izbor načinio žiri kada je autoru nagrađenog romana na konkursu Srpske kraljevske akademije sugerisao promenu naslova u *Jedan razoren um*, izbegavajući pojednostavljeno tumačenje bolesti, kakvo je sugerisao autorov naslov, ali ne i ukupna romaneskna slika. Komarčićev roman nije priča o mladiću koji stradava zbog svojih izvanrednih umnih sposobnosti, mada one nisu isključene iz njegove karakterizacije. To nije priča o neminovnoj sudbini srpskog Kanta, o propadanju i raspadanju svakog višeg cilja, nadahnuća i stremljenja, jer ni Veljina opsesija Kantom nije uzrok njegove bolesti,² mada način na koji junak elaborira svoje „kosmičke teme“ jeste njena manifestacija. Nama se čini da pun romaneskni smisao Veljina sudbina zadobija upravo time što se odvija na fonu jedne patrijarhalne, u velikoj meri idealizovano prikazane sredine, a to je ono što lako može da promakne današnjem čitaocu. Ako *Jedan razoreni um* shvatimo kao roman koji ispituje značenje duševne bolesti za pojedinca i zajednicu (Veljino razboljevanje, ali i reprezentacija duševne bolesti u jednoj patrijarhalnoj sredini), pojedine epizode, koje u prvi mah izgledaju kao anegdotski suvišak, dobijaju svoj puni smisao, sugerišući da Veljin identitetski problem treba posmatrati u kontekstu konstruisanja maskuliniteta u patrijarhalnoj sredini. Indikativan je u tom smislu izbor pripovednog prvog lica – roman je Stevina naracija o Velji i o događajima koji se prostiru na više godina – a ne objektivnog pripovedanja u trećem licu, što je i bilo predmet kritike prvih prikazivača romana.

2 Direktnu vezu između junakove literature i bolesti uspostavlja samo jedan od njegovih prijetelja, Steva Ševrljuga („eto šta je našao istražujući Kanta“ – Komarčić 1908: 101), inače okarakterisan upravo tim svojstvom da brzo i olako definiše i druge probleme: na primer, političke prilike.

Tako, negativan prikaz 1893. iz pera Mileta Savića počiva pre svega na Komarčićevom izboru *ich forme*, iz čega slede, po Savićevom mišljenju, i brojne druge slabosti romana. Stevi kao naratoru pripadaju sva opažanja o promeni koja nastupa u Veljinom ponašanju i sve što se zbiva sa Veljom ne vidimo drugačije do spolja – samo njegovi noćni monolozi i dva pisma upućena Stevi daju čitaocu uvid u sadržaj njegovih misli i način njihovog razvijanja, što ne znači samo da je pisac glas ustupio junaku koji „prema umnom stepenu svom (...) nije u stanju da psihijatrički studira Velju i bolest u njemu“ (Savić 1893: 150), nego da je psihopatološki rascep ličnosti prikazivao i s obzirom na to kako ga percipira, poima i tretira sredina. S druge strane, posredstvom govorenja o Velji, Steva govori o sebi. Povodom centralnih protagonista, Steve i Velje, kritičar tvrdi da su to „dva junaka, koji su ipak jedan“: „Dva junaka sa istim pretenzijama, sa istim gotovo paralelnim htenjem u jednom delu također je kardinalna pogreška i pokazuje i opet piščevu neveštinu“ (Savić 1893: 150). Međutim, njemu promiču posledice po značenje romana koje proizilaze iz tog dvojništva, budući da istovetnost junaka odbacuje kao grešku romanopisca a ne preispituje njegov smisao.

Jedan razoren um pripada opsežnoj grupi literarnih ostvaranja koja u svom središtu imaju temu dvojnika i dvojništva, čije je ishodište u mitu, a popularnost naročito zadobija u romantičarskoj književnosti (Rank 1971: 9). Komarčić je temu dvojništva povezao sa paranoidnim psihotičnim rascepom junaka i u tome je, makar i ne znajući, sledio širu književnu tradiciju od srpske: u brojnim slučajevima situacija dvojništva je kombinovana sa deluzijom gonjenja (Rank 1971: 33). Dvojnici se u njegovom romanu pojavljuju kao realna figura, koja je uzrok a ne posledica psihotičnog rascepa: zapravo je reč o vanrednoj sličnosti koja u svesti junaka zadobija značenje dvojništva i vodi iskustvu depersonalizacije.

Pripovedač Steva, polazeći iz Beograda u Ljuboviju, u goste kod svoje sestre i zeta, vraća, sa stanodavcem Miletom i kočijašem Stavrom, u odgovarajuće nadležstvo po pasoš, neophodan u nemirnim vremenima, obeleženim iseljavanjem Turaka iz Srbije. Tada se prvi put susreće sa Veljom, mladićem iz Ljubovide, koji je nevin uhapšen i preti mu ponižavajuće batinjanje; ta se situacija razrešava upravo zahvaljujući intervenciji Stevinog stanodavca i prijatelja Veljine porodice Mileta. Steva potom stiže u rodno mesto i osvaja simpatije Veljinih bližnjih, pre svega zbog neverovatne međusobne sličnosti. Ta sličnost je i povod povezivanja sa Veljinom familijom, te dvojica mladića postaju cimeri i nerazdvojni prijatelji, koji se *gledaju poput braće*, mada su od samog početka rivali u ljubavi oko devojke Rokse. „Stvarna katastrofa, kao i kod svih drugih karaktera koji imaju dvojnika, u vezi je sa ženom“ (Rank 1971: 31). Na kraju se Roksa udaje za trećeg, Velja umire u duševnoj bolnici, a Steva svoje sećanje dovršava zaključkom o zbivanjima koja, ma koliko tužna, bivaju oplemenjena samim činom sećanja. To je u najkraćem fabula Komarčićevog romana, koji u srpsku prozu unosi opis paranoidne psihoze, motivišući je nasleđem (Veljin praded je pod

pritiskom duševne bolesti izvršio samoubistvo): bolest izbija svojom zlokobnom punoćom usled ma koliko neznatnih okidača svakodnevnog života. Taj okidač za Velju je bio saznanje da ima dvojnika, Stevu.

Viškom emocija koje su prisutne u napetim okolnostima njihovog prvog susreta Komarčić motivše činjenicu da sličnost dvojice junaka niko ne opaža, pa ni oni sami. U rasterećenim, svakodnevnim okolnostima Ljubovije, tu sličnost opažaju svi. Indikativno je da se Velja i ludilo prvi put dovode u vezu upravo preko Steve, koji se u toj prvoj epizodi, sticajem okolnosti, pojavljuje kao Veljin spasilac: u času kada Steva, putujući kroz Ljuboviđu, upita momka kojeg susreće za vlasnika kuće koja se nalazila u središtu svih ostalih, momak od njega misli da je Velja koji se „pravi lud“, odnosno da je Velja koji se pravi da ne zna što zna (da je ta kuća njegova). Scena prepoznatljiva iz komedija, u kojima zabunu izazivaju identični blizanci, ubrzo dobija tragičan okvir.

Okidač za junakovu ontološku uznemirenost jeste pojavljivanje dvojnika, ali možda je tačnije reći činjenica da ga bližnji, praktično svi koji su oko njega i koji čine njegov svet, uporno obaveštavaju o neverovatnoj sličnosti.³ Nije, dakle, u pitanju samo sličnost, već i način na koji ta informacija ulazi u Veljin život i na koji je ovaj iščitava sa već uzdrmanim stanjem duha: šta to za njega znači, odnosno šta on za druge znači s obzirom na situaciju dvojništva. Uprkos neverovatnoj sličnosti – obojica imaju čak i belegu na čelu – u širem okruženju, na primer u školi, gde su se susretali, ali se nisu bliže poznavali, ta sličnost nije bila primećena. Činjenica da je to promaklo okruženju, i da se informacija o dvojniku pojavljuje tek u Ljuboviđi, da mu dolazi od najbližih, za Velju ima posebno značenje. Velja je opsednut prvim Stevinim boravkom među svojim i trivijalnim činjenicama tog boravka koje, kako se naknadno ispostavlja, značajnim čini samo izvor informisanja: on stalno ponavlja upravo Roksin opis – kako je Steva umirio kulaša Jove pisara – temeljeći na njemu svoju ljubomoru i razvijajući u odnosu na Stevu osećanje inferiornosti, koje ga vodi odluci o povlačenju iz ljubavnog rivalstva. Svojim izborom da za letnji raspust ne ode u Ljuboviđu sa Stevom, Velja posvedočuje da pre svega nastoji da razreši identitetski problem. On je miran u trenutku u kome se povlači iz konkurencije, ali ne i u času u kome shvata da Steva takođe priprema odstupnicu: Veljino odustajanje od Rokse koncipirano je tako da se posredstvom dobrovoljnog žrtvovanja obnovi slika o sebi. Ustupanjem svog životnog prostora Stevi, povlačenjem pred njim, Velja pokazuje svoje osećanje ugroženosti, ali odnos između dvojnika, koji žive u najbližem neposrednom odnosu, posredovan je drugima.

3 Njegov mlađi brat od strica, Kića, i rođena sestra Ikonija, pri prvom susretu sa Stevom konstatuju: „Isti moj bata“ (Komarčić 1908: 17, 31). Veljin stric Stepan dolazi da vidi Stevu o kome su mu već govorili da je isti Velja, svuda se pronosi glas da „Steva liči na Dakinog Velju“, dva puta se ponavlja sintagma „odsečena glava“, jednom se govori da su „kao rasečena jabuka“ (Komarčić 1908: 23, 31/34, 45). Dva puta Stevan kaže: „Rekoh li ja tebi, gospođo Jelice, da se moj Velja gde u svetu izgubi, tvoj bi brat Steva mogao doći i uzeti njegovu očevinu“ (Komarčić 1908: 31).

Uspostavljena porodična bliskost, nakon kratkotrajnog ličnog susreta protagonista, postaje onaj razlog zbog koje dva mladića iz unutrašnjosti postaju cimeri u Beogradu, kod Svetinog gazde Mileta. Rani znaci Veljine uznemirenosti blizanačkom sličnošću, kako ih se Steva u naknadnom pripovedanju seća, bili su vidljivi već pri prvom dolasku u Beograd, i to u njegovom opsesivnom vraćanju na tu temu, pojačanoj sumnjičavosti prema Stevi i indikativnoj rečenici: „ti si mi u kući mnogo mesta ote! Nema dana, kada se o tebi ne povede reč” (Komarčić 1908: 43). Veljin pad u bolest dešava se ubrzano, ali je o paranoidnoj progresiji dat pun izveštaj u romanu: od sumnjičavosti i napregnutog promišljanja, preko iznenadnog noćnog smeha, besomučnog hodanja po sobi i izlaganja Kantove filozofije, junak dospeva do punog uverenja da je žrtva zavere, potpunog poremećaja mišljenja i afekata, te agresivnog napada na Stevu, nakon čega ovaj leži bolestan šest nedelja.

Prilikom zajedničkog ogledanja – a ogledalo je neizbežan rekvizit posredstvom kojeg se ukazuje na „unutrašnje značenje dvojnika“ (Rank 1971: 17) – Velja iskazuje uverenje o neminovnoj podudarnosti duševnih sklonosti i karakternih osobina ljudi koji dele toliku fizičku sličnost. Junakovo ponašanje otkriva da u njemu postoji aktivan, živ monološki tok, koji svedoči o nedovoljnoj omeđenosti identiteta čije su granice snažno uzdrmane dvojništvom. U Lakanovom promišljanju stadijum ogledala⁴ neizbežna je faza individualnog razvoja: pojedinac u razdoblju od šestog do osamnaestog meseca prolazi kroz identifikaciju kao prvi stadijum razvoja identiteta i zadobija iluziju o autonomiji svoga ja (preko narcističkog poistovećivanja sa vlastitom udvojenom slikom), u kojoj nadalje živi. Iluzija celovitosti ličnosti izgrađena je na poistovećivanju sa vanjskom slikom, onom koja ličnosti pritiče iz načina na koji ga poima okolina. Preko Steve Velja je suočen sa fantomskom prirodom „autonomnog ja“, odnosno to je trenutak u kome puca identifikacija kao načelo na kome se održava iluzija o jedinstvu, celovitosti i autonomiji ličnosti. Komarčićev junak se u ogledalu susreće sa svojom udvojenom slikom, ali to više nije susret sa imagom dvojnika, sa kojim se odvija narcističko poistovećivanje, već sa dvojnikom samim i to predstavlja snažan udarac za njegovo osećanje identiteta i istinsku narcističku povredu: javlja se konfuzija u pogledu nužnog identitetskog razgraničenja sa ne-ja (Asun 2017: 39) i problem sa identifikovanjem vlastite želje, koja je, kako je pisao Lakan, uvek želja drugog. U času kada otkrije da ima dvojnika i da je ovaj već zadobio svoje mesto u srcima njegovih bližnjih, Velja se nalazi u stanju konfuzije u pogledu prepoznavanja odnosa zajednice prema njemu samom: ne razumevajući šta oni žele, odnosno šta treba da bude za njih, u Velji se zbiva poremećaj granica selfa, tj. poremećaj znanja o tome *gde završava on a počinje ostatak sveta* (Sims 1989: 159). Na Veljinu krizu identiteta upućuje i njegov zahtev za jasnoćom u

4 „Tu subjekat u nastajanju (...) nalazi sebe na mestu drugog (...) poistovetivši se sa svojim ogledalnim odrazom u drugom. Sa svojim alter-egom. Sa svojim dvojnikom” (Jevremović 1999: 79).

okolnostima koje prepoznaje kao ambivalentne („Ja tražim, da je oko mene čista situacija, a ona se sve više zamućuje.“ – Komarčić 1908: 72) – i to se ne odnosi pre svega na jasnoću potrebnu za razabiranje u ljubavnom trouglu, mada se Veljine reči ponajpre mogu tako razumeti u času kada ih izgovara – ispostavlja se da junaku nedostaje jasnoća vezana za granice vlastitog identiteta, odnosno da dolazi do gubitka granica ega. Labilnost svesti o personalnosti karakteristična je za paranoidnu psihozu i šizofreniju (Sims 1989: 158) i deo je ukupnog gubitka suđenja o realnosti (Sims 1989: 161). Na uzdrmano osećanje identiteta aktiviraju se mehanizmi odbrane, koji karakterišu paranoidnu psihozu: cepanje vlastitog selfa i projektivna identifikacija. Sve negativne aspekte vlastite ličnosti (i bolno unutrašnje iskustvo) Velja projektuje na okruženje i to je evidentno po narasloj sumnji i simptomima manije gonjenja. „Unutrašnja realnost se deli, i ono što je dobro ostaje unutra, kao svoje, a loše se izbacuje napolje i doživljava kao da pripada drugome (projektivna identifikacija)“ – Popović-Pecotić 1986: 65. O „invaziji selfa“ (v. Sims 1989) svedoči i njegov uzvik Stevi: „Opkoljeni smo“. I Veljine „nebeske teme“, uostalom, mogu se posmatrati kao nagoveštaj mogućeg junakovog osećanja jedinstva sa univerzumom (Sims 1989: 161) koje je tipično za psihotična stanja. Zanimljivo je, međutim, da se i u onim odlomcima Kantove filozofije kojima se Velja opsesivno prepušta (njegov noćni monolog o nastanku sunčevog sistema), pojavljuje njegov lični problem zadobijanja identiteta, razgraničenja. U kontekstu priče o nastanku sunčevog sistema, to je priča o diferenciranju i zadobijanju posebnog identiteta sunčevog sistema u odnosu na celinu u kojoj je bio:

„Pa i sama ona prapramagličasta materija naše celokupne sunčane sisteme morala je, u iskoni svojoj, biti u zajednici kakvog drugog, još većeg nebeskog ispolina, pa se od njega, istim putovima i po istim zakonima odcepila i od njega nasledila i svoje okretanje oko svoje ose i svoje kruženje oko svoga pravog centra“ (Komarčić 1908: 54).

Steva se pojavljuje kao smetnja u ratifikovanju Veljine slike o sebi, jer izvanredna sličnost za junaka znači da on sam nije original, da je zamenljiv (o tome svedoči i način na koji nagovara Stevu da sam ode u Ljuboviju: „Kad si ti – koliko da sam i ja. Mi smo i onako jedan na drugog nalični“ (Komarčić 1908: 52). Izrazit je Veljin ambivalentan odnos prema Stevi (njegovo prisustvo se ne može podneti, iako se u isti mah samo njegovo prisustvo i može podneti), njegovo povlačenje iz zajedničke stvarnosti i opsesija unutrašnjom konfuzijom. Velja izgrađuje unutrašnji idiosinkratičan svet značenja iz kojeg je teško a potom i nemoguće izgraditi odnos sa drugima.

Stevin odnos prema Velji, u času kada opaža prve znake izbijanja bolesti i potom i njen razvoj može se objasniti Frojdovim konceptom nelagodnosti u kulturi, ali isto tako i posredstvom Lakanovog koncepta simboličkog poretka. U oba slučaja se pokazuje podređenost pojedinca zahtevima kulture. Steva je svedok

Veljinih dugih, situaciono nemotivisanih monologa u kojima je zaokupljen Kantovom filozofijom, a koji nemaju svog adresata. Stevi su upućena dva pisma u kojima Velja o sebi piše kao o žrtvi zavere i, poput svih paranoidnih šizofreničara, „misli i nejasno i netačno” (Kantor 2008: 7). Drugo pismo, pisano svega četiri dana nakon prvog, već grafijom svedoči o junakovom promenjenom stanju svesti, a mišljenje pokazuje izrazitu paranoičnu rigidnost: sve što se zbiva za Velju je potvrda njegove apriorne misli o zaveri – „Bili smo u Ljuboviji. Svi su me držali kao malo vode na dlanu, ali je to čisto pritvorstvo” (Komarčić 1908: 72-3). Sve što čini okruženje, uključujući i Roksu, potkrepljuje Veljino nepoverenje i to je tipičan paranoidni obrazac. Kao Veljin cimer i najbolji prijatelj Steva je najneposredniji svedok patološkog procesa u Velji, pa ipak o tome čuti jer „strahota je biti prvi koji iznosi takvu stvar o drugome”, mada zna da bi najbolje bilo takvu pojavu lečiti u začetku. Bojao se da odgovori na njegovo pismo, da traži lekara, čak i da poveri gazdi Miletu, koji je proveren porodični prijatelj: „To bi bilo da se opet od mene prvo čuje; a to bi značilo ubiti čoveka ... Biti ćorav, biti slep, biti gluv, nem; biti bogalj – to je sve ružno; ali izneti za koga da je pomerio pameću, to je ... strašno! I zar da ja to za Velju prvi iznesem?” (Komarčić 1908: 74) Steva se, dakle, u svom odnosu prema Velji nalazi između dva istovremena, ali protivrečna zahteva koja pred njega postavlja kultura, pod vidom delovanja za dobro bližnjeg: s jedne strane stoji nužnost preduzmljivosti, koja bi omogućila lečenje u začetku, a sa druge nužnost ćutanja, koja podrazumeva zaštitu Veljine reputacije dok god je to moguće. U času kada se stvar sa Veljom obelodanjuje, ispostavlja se da su i drugi, još pre Steve, uviđali Veljinu bolest, ali da je ćutanje o tome stvar nepisanog društvenog ugovora. Dalja sudbina junaka – njegovo lečenje po manastirima, odvođenje kod hodža, sve do smeštaja u duševnu bolnicu i smrti – nalazi se s one strane govora. Velja postaje žalosna vest, a njegova bolest tema o kojoj se ne govori. O tome svedoči još jedna zamena Steve za Velju, koja je po svojoj prirodi mnogo neobičnija od prve (kada je tek dolazio u Ljuboviju), i o kojoj saznajemo posredno. Nakon dužeg perioda u kome su oba junaka sklonjena od očiju javnosti (Velja je odveden u manastir Bogovođu, a Steva se oporavlja u sestrijoj kući nakon ubilačkog Veljinog napada), Stevina šetnja kroz čaršiju izaziva burna reagovanja i došaptavanja i rečito govori o statusu duševne bolesti u toj sredini i odnosu prema tabuisanoj temi. Tako Stevina sestra Jelica objašnjava čaršijsko čuđenje: „Pa čuli su što je s tobom bilo i kako si o dlaci ostao, pa kad su te sad videli, oni se, dabome, čude” (Komarčić 1908: 89). Ali kad dolazi zet i objasni da su mislili da je u pitanju Velja, sve dobija drugačije obličje:

„Poveli ga, veli, manastiru, a on se otme i za noć prekrha preko Medvednika, Bobije i Tornika, pa dojuri na Ljuboviju”, a neki su pričali „da se nije putem oteo, već onda, kad mu je počeo da čita otac Partenije, iguman manastira Bogovođe, molitvu Sv. Vasilija Velikog” (Komarčić 1908: 89).

Spontani izbor koji je načinila čaršija: da veruje u nemoguće, pred daleko verovatnijim i logičnijim da se toga dana gradom prošetao oporavljeni Steva, kazuje o statusu duševne bolesti u toj sredini: što se o njoj manje govori, to se o njoj više misli, i to na iracionalan način koji kazuje o strahu i smeštanju duševne bolesti u imaginarni, demonski prostor. Velja u strahovima sredine zadobija natčovečansku snagu – a zadobija je od duševne bolesti – nužnu da se otrgne čuvarima i savlada ogromnu razdaljinu i neprohodan teren u izuzetno kratkom vremenu. I komšinica Peladija govori Stevi da je i ranije primetila znake Veljine bolesti, a pominje i šta joj je baba Stojka jednom kazala – „Ovo momče jedne neka velika iznutrica. Nije samo telo, i njegova je duša bolna. Daj Bože, da to ne bude ona ista boljka, od koje je patio i moj veseli Živa!” (Komarčić 1908: 71). Ipak, na pitanje od čega je to Živa patio, ona ne odgovara. Duševne bolesti su okružene ćutanjem. Jedna od završnih epizoda romana u kojoj Steva sa prijateljem doktorom obilazi duševnu bolnicu posvedočuje njen status heterotopskog prostora, fukoovskog „drugog mesta u odnosu na uobičajene kulturne prostore“ (Fuko 2005: 33). Stoga Stevino ćutanje i nije ništa individualno, pa tako nije ni licemerno ograđivanje od drugog i samozaštita (в. Миленковић 2015: 465), već izbor kojim je junak u saglasju sa kulturom čiji je deo. Simbolički je poredak Stevu ovlastio da ćuti. „Nikada ne smemo potceniti moć privida kao pojavnosti. Kada ponekad i nehotično narušimo privid kao pojavnost, ujedno se raspada i sama stvar koja je u njegovoj pozadini“ (Žižek 2017: 32). Ukratko, mada misli da bi trebalo reagovati, Steva u isti mah smatra da se o Velji ne može izneti podatak o duševnoj bolesti, jer nakon toga, kada to bude rečeno, za Velju više nema povratka u zajednicu. Dokle god to nije iskazano, Veljina bolest nije činjenica prvog reda. Tako ćutanjem Steva ipak štiti Velju, jer je kultura, taj, lakanovski rečeno, simbolički poredak velikog Drugog, zadati prostor u koji je upisano pravilo ćutanja o onome što je narušava. Patrijarhalna kultura je i predstavljena idiličnim slikama vrlinskih ljudi, njihove sloge, gostoljubivosti, uzajamne prijemčivosti. Jedini podatak koji ustalasava tu idiličnu sliku je raspadanje zadruge i deoba imanjanja među Stevinom braćom, mada tome nije poklonjena veća pažnja: to je tek jedan rukavac u fabuli o Velji; Steva se tim putovanjem koristi kao uverljivim pokrićem za odluku koju je već doneo da se povuče iz ljubavnog rivalstva sa Veljom, omogućavajući mu da u toku raspusta sam putuje i tako provede leto u Roksinoj blizini.

Ne samo da Komarčić prikazuje isključivo one Veljine činove na osnovu kojih Steva, a potom i okruženje, otkrivaju junakovu bolest, već na taj način i međusobni odnos centralnih protagonista postaje prikriveniji: u Veljinom slučaju nije reč o „destruktivnoj deluziji dvojnika koji ga progoni“ (Rank 1971: 15), jer se u procesu razboljevanja Velja najpre oslanja na Stevu kao saveznika u odnosu na progoniteljsko okruženje. Velju progone drugi, a prema Stevi pokazuje konstantnu sumnjičavost koja je, međutim, opoziva Stevinim činovima: tako,

tek kada mu Steva pokaže bratovljevo pismo, kojim motiviše svoj odlazak u Gorobilje, Velja zaista poveruje njegovim rečima. U tom kontekstu njegov napad na Stevu iznenađuje i svojom violentnošću i, kako se čini, svojom nemotivisanošću, jer ta agresija deluje kao da i nema adresata, da je puka manifestacija razvijene psihoze. A ipak je „impuls oslobađanja od oponenta nasiljem“ esencijalno svojstvo motiva dvojnika (Rank 1971: 16).

Iz osećanja koja porodica razvija prema Stevi, a kojima se junak povinuje, iz uverenja da dva junaka iz unutrašnjosti treba da se drže zajedno u Beogradu, nastaje odluka o tome da Velja i Steva budu cimeri. S obzirom na duboku Veljinu uznemirenost dvojništvom, njegovo je drugarstvo sa Stevom neprirodno, jer je boravak u dvojnиковoj najneposrednijoj blizini opresivan. U tu cimersku situaciju on ulazi ispunjen sumnjičavošću i svešću da mu je Steva već puno mesta oteo u srcima bližnjih. Da li junak želi da boravi u Stevinoj blizini ili tek prihvata diktat bližnjih nije tema elaborirana u romanu, ali već njeno odsustvo ukazuje na uslove koji pogoduju narastanju paranoje – na rascep koji se događa između *unutra* i *spolja*: stvarna osećanja se ne uzimaju u obzir, njihovo je poricanje gotovo prirodno. Činjenica da je Steva jako dugo Veljin saveznik pred progonicima otkriva da je junakovo razdruživanje sa samim sobom i obličje koje ono zadobija posledica delovanja kulturološke zabrane bratoubistva.

Tako i napad na Stevu svedoči o putu koji je junak morao preći u prostori- ma svoje unutrašnjosti: od *oni nas ugrožavaju, opkoljeni smo do ja sam ugrožen* od samog dvojnika, i fizičkog napada na njega. Na paradoksalan način, Veljina agresija, koja je pun izraz njegove psihoze (u Stevu se projektuje vlastita želja da se oslobodi dvojnika), jeste i onaj trenutak u kome junak ispoljava individualno htenje i autentičan gest: usklađenost sa onim što se uistinu oseća, a što je neprihvatljivo u kulturi, moguće je samo preko duševne bolesti. Sa stanovišta psihologije ličnih konstrukata, koja „radi sa simptomima“, otkrivanjem smisla koji oni imaju za pacijenta, Veljina paranoidna psihoza je rešenje u onoj situaciji u kojoj bi odbacivanje vrednosti koju mu nameće bližnji (ujedinjenja u bratskom odnosu sa mladićem sa kojim deli neverovatnu fizičku sličnost) bilo izjednačeno sa bratoubistvom. Kako Velja nije samo jedinka koja živi u kulturi, već i biće oblikovano kulturom, zabrana, makar i metaforičnog bratoubistva, važan je deo njegove ličnosti. Budući da svoga dvojnika Velja vidi kao vlastitu idealnu verziju, njegov agresivni čin ima i suicidalnu komponentu (v. Rank 1971).

Izborom pripovedne strategije prvog lica Komarčić omogućava da čitalac i Roksu vidi gotovo isključivo kroz vidokrug svojih junaka, te da naporedo postavi Stevino i Veljino tumačenje njenog ponašanja i svoje protagoniste kontrastira po jednoj dimenziji značenja: bolest – zdravlje. Da li je Roksa pre no što je upoznala Stevu imala simpatije za Velju čitalac ne može znati sa sigurnošću: taj mali ljubavni roman je sav satkan od pretpostavki junaka. Za to nije dovoljno

Veljino uverenje da je nevernica – takav iskaz je dat nakon što je već nastupio slom idealizacije objekta u fazi razvijene manije gonjenja. Za to nije dovoljna ni Stevina pretpostavka da je tako bilo, posredstvom koje isti utisak stiže i čitalac. Sa kolikim žarom je devojka odgovorila na Veljine simpatije pre no što je upoznala Stevu ne može se pouzdano znati, kao što se ne može ni znati u onim trenucima kada se Roksa i Ikonija, Veljina sestra, nalaze zajedno sa Stevom, koja od njih dve ima simpatije prema njemu. U sredini u kojoj je tako malo prostora dato slobodnom iskazivanju emocija, posebno devojačkom, teško je odrediti šta pripada osećanjima koje razbuđuje mladost i sam boravak kraj drugog pola, a šta su individualizovane, lične emocije. Roksinе reakcije, svedene na promenu boje obraza, sramežljiv osmeh, pogled ispod oka i drhtanje ruke u ruci, pripadaju konvencijama patrijarhalnog društva. Konvencionalnost devojačkog ponašanja u patrijarhalnoj sredini, mada se dobro razumeva među pripadnicima takve zajednice, previše je neodređena za jasnoću u pogledu Roksinog odnosa prema Velji i Stevi. Steva više pretpostavlja nego što bi to mogao da zna da su simpatije koje je sam probudio u Roksi odraz onih koje je devojka već imala prema Velji. Dvojica prijatelja, obojica zaljubljena u istu devojku, nikada o tome ne govore ni reč: štaviše, nikada ne izgovaraju ni njeno ime. O Roksi neposredno svedoči šetnja po Topčideru (kada su njene emocije prema Stevi postale jasne: „ona me je volela, i to je moja duša znala, ona mi se ispovedila, ona mi je grudi svoje otvorila” – Komarčić 1908: 114) i njeno pismo Stevinoj sestri Jelici, koje nije ni ograničeno, ni glupo, kako o tome piše M. Savić 1893, već tipično pismo pisano devojačkom rukom, u kome količina reči svedoči o prisustvu emocija, a iskazana ljubav prema Jelici može u sebe apsorbovati i ljubav koju Roksa oseća prema Stevi. Nije teško pretpostaviti da Veljini ljubavni snovi nisu mogli biti ostvareni, jer upravo u tom pismu Roksa saopštava povodom Velje: „Majka je, veli, odavno opazila, da nije dobro...” (Komarčić 1908: 91). Kada to imamo na umu, Veljina rana uznemirenost dvojnikom izgleda kao seizmografsko pronicanje u razloge zbog kojih Roksinа porodica rado prima i prihvata Stevu. Međutim, sve je to praćeno ćutanjem, patrijarhalnim konvencijama i percepcijom junaka koji ubrzano propada – Velja ne može svedočiti o sebi, pogotovo kada se u punoj meri razvije manija gonjenja, paranoična deluzija koja je na očigledan način u suprotnosti sa činjenicama. Naše je mišljenje da Lazar Komarčić nije toliko prostora dao opisu Stevinog boravka u Ljuboviji i svim onim patrijarhalnim kodovima gošćenja, zadržavanja gosta, svojatanja, zbog spisateljske nevestine, već upravo stoga što su obeležja patrijarhalne kulture – konvencije su opširne i rečite (složen i jasno strukturiran semiotički sistem⁵), a govor o emocijama potisnut – i centralni razlog za Veljinu opsesiju i duboku uznemirenost neočekivanom i nepoželjnom, dvojničkom sličnošću sa Stevom.

5 Tako, na primer, Ikonijin pogled upućen Stevi, kada nutka Roksu da jede, znači: „ovo je sve zbog tebe” (Komarčić 1908: 38)

Na početku romana Velja je u saglasju sa slikom poželjnog identiteta koji kreira kultura: student je prava, koji je mesec dana proveo u vojnoj bolnici, kao učesnik događaja kod Čukur česme, ranjen „pred đaćkom barikadom“ i svoju, još uvek previjenu ruku, on pokazuje s ponosom. Prvi utisak o njemu usklađen je sa reputacijom njegove porodice: „pomalo je kuća kao što je kuća Smiljanića“ (Komarčić 1908: 31). Kada Steva sa Stepanom prilazi Veljinoj kući, ovaj mu pokazuje stara kućišta pod kupastom, zelenom glavicom: „Tamo su nas tri puta palili Turci Sokoljani“ (Komarčić 1908: 28). U prostoru Veljine rodne kuće važno mesto pripada sabljama, ceo duvar je pokriven oružjem – suvenirima krvavih sukoba sa Turcima u kojima su učestovali članovi njegove familije, kroz generacije:

„Svaka ova, i duga i mala, kad bi samo znale govoriti, mogle bi ti pričati: o krvavim sukobima s Turcima; o ljutom boju na Loznici; o nesrećnoj pogibiji na Čokešini (...)
U vreme ustanka na dahije kuća Smiljanića brojala je na šesetoro čeljadi i dvadeset dugih pušaka.“ (Komarčić: 32-31)

Pred izvršiteljem kazne u policiji Velja se legitimiše kao onaj koji se borio za slobodu otadžbine, a Steva o njemu priča Stepanu ono što je čuo i sam: „Onda, kad je ispod topovske vatre bežao sav svet, on je, sa još nekim neustrašivim drugovima, podizao barikadu...“ (Komarčić 1908: 29). Veljin otac je taj koji Stevi i okupljenim Veljinim drugovima iz prizrenske legije – a to su vremena u kojima se priželjkuje rat sa Turcima, koji napuštaju srpske gradove – objašnjava kako je teško osvojiti Bosnu i pripoveda o hrabrosti Selim-bega Kavadarevića, pokazujući koliko je živa epska tradicija i ideal maskuliniteta koji na njoj počiva. Velja ulazi u roman kao mladić sa snažnim nacionalnim identitetom, a reči kojima se zahvaljuje gazdi Miletu, pošto ga je ovaj izbavio iz nemile situacije, otkrivaju njegovu nacionalno-vitešku etiku: „I ja ne bih smeo posle one sramote ni sahata živeti... Vi ste spasli čast našoj kući, ponos mome ocu i mojoj majci, a meni – život“ (Komarčić 1908: 11).

Kod Velje postoji prelom u osećanju identiteta (osećanje da neko sasvim različit preuzima vlast), a osećanje kontinuiteta sopstva i vlastite uloge je fundamentalna pretpostavka života (Sims 1989: 159). Velja, taj „Kant našega doba“, daje duboko svedočanstvo o svom senzibilitetu kada na početku romana u nadležstvu objašnjava razlog svoga zadržavanja na kapidžiku Alibegovića:

„Tu besmo zastali. Kapija širom otvorena. Duge aleje šimšira, zeleno džbunje jorgovana i zove, silno bokorje ruža, pa onda čitavi svodovi osmanluka; pa onaj živopisni, na tulbu nalik, kiosk, što je sav obučen lozom, zimzelenom i drugim pu-zavim biljem – ležao je u jednoj strašnoj ruševini, kao da je po svemu besomučnost svoje kolo vodila. Priznati moram, da su me ove ruševine do srca ganule. Moja se duša bunila, što se tu video trag srpskih ruku. Ja neću da su Srbi vandali.“ (Komarčić 1908: 9-10)

Junak koji na takav način govori o lepoti i prolaznosti podseća nas na samog pripovedača koji se razotkriva u svojim opisima prirode. Iako je pripovedanje satkano od sećanja, upadljivo je prisustvo živih, opsežnih i detaljnih opisa prirode, kao da se putovanje zbiva u vremenu pripovedanja. Tako Steva opisuje jedan nebeski krater „iz koga se beše pomolila jedna treperava, do polovine neba raširena, ispolinska lepeza. Od ove se ognjene lepeze beše zapalilo čitavo nebo; a površine planina kao da behu polivene rastopljenim zlatom“ (Komarčić 1908: 13). Sigurno je da su Stevini opisi prirode izdvojeni iz korpusa memorijskih slika sa putovanja od Beograda do Ljubovije koje je preduzimao mnogo puta. Ti si opisi, međutim, satkani i od onih motiva koji na poseban način ozaruju njegovu dušu, inače ne bi bili upamćeni: tragovi „bezbrojnih vekova“ koje opaža na okolnim planinama, panorama geografskog srpskog prostora koja odgovara razgovorima o aktuelnim istorijskim prilikama, a odvijali su se u Veljinom prisustvu. Indikativno je i prisustvo religijske simbolike. Tako pod samim vrhom jednoga brda pripovedač kazuje da se vidi jedna ljudska prilika:

„Raširila ruke, a lice okrenula nebu – baš kao da se za nekog Bogu moli“ (Komarčić 1908: 14); „Na samom okomku, odmah više Trajanovog mosta, bi se čovek zakleo, da visi jedan gorostasani polele, okičen bezbrojnim kamenim svećama i ledenicama“ (Komarčić 1908: 15); „Ovo bi se brdo moglo nazvati: breg plača, breg većitih suza (...) I što sam se više spuštao, ona druga polovina brega uzdizala se preda mnom, kao kakav veličanstveni ikonostas“ (Komarčić 1908: 15).

Stevino pripovedanje svedoči o melanholiji, pa otud i osetljivosti prema motivu prolaznosti i šumu vekova (uostalom, žal za prošlim vremenima motiv više i Stevino opširno pripovedno zadržavanje na svim znacima koji potvrđuju idilu harmoničnih odnosa varošana), i o tome junak ostavlja trag u opisima prirode u priči koja je pre svega uobličena motivima izgubljene ljubavi i stradanja prijatelja. Zapravo su opisi prirode u funkciji karakterizacije – govoreći mnogo više o uobičajenom načinu na koji Steva vidi i doživljava prirodu, no što bi mogli biti u sećanju zadržane upamćene slike sa tog jednog putovanja o kome pripoveda, oni svedoče o njegovim unutrašnjim sadržajima, percepciji i refleksiji. Takvi opisi prirode dovode u blisku vezu Veljine i Stevine duševne doživljaje, pokazujući srodnost njihovih senzibiliteta i zajednička svojstva.

Nisu Steva i Velja potpuni duševni srodnici različite sudbine, a nisu ni kontrastno postavljeni junaci koji dele samo fizičku sličnost. Steva i Velja su junaci čije se osobine podudaraju u svemu, osim u stepenu njihovog ispoljavanja. Tako je Veljina ljubav opsesivna, strasna i fokusirana na Roksu („Veljina je ljubav sagorevala. Ona je bila vulkan, vulkan što za sobom ostavlja pustoš i razvaline“ – Komarčić 1908: 59), a Stevina je, mada sam junak kaže da je Roksu zavoleo svom dušom svojom, a o tome svedoči i njegova bolest nakon vesti o tome da je isprošena, ipak otvorena i za druge mogućnosti. On se zanese komšinicom

Peladijom, koja u njemu pobuđuje strast („Priznajem, da me je neka toplina počela poduzimati” – Komarčić 1908: 70), a ni Ikonija ga ne ostavlja ravnodušnim. Važna je razlika u pogledu kapaciteta ovih duša. I Stevina bolest, praćena halucinacijama, uzrokovana je psihološkim razlozima, ali se kroz nju pokazuje granica koja deli svet duševno bolesnih i zdravih; to je ključna, diferencirajuća i stoga za ličnost strašna (jer ograničava i preti isključivanjem) reč kulture – umerenost.

U romanu prisustvujemo promeni obrasca maskuliniteta u kulturi: od herojskog maskuliniteta, prožetog nacionalnim osećanjem, koji oličavaju generacije dedova i očeva (i Veljin otac Dako) ka refleksivnom, melanholičnom intelektualcu građanskog tipa, koji oličava Steva, a na osnovu blizanačke srodnosti, čitalac zna da se to odnosi i na Velju, mada ovaj nije imao potrebne duševne snage da se odupre kulturološkom pritisku, i to pre svega onom koji deluje iznutra, iz samog junakovog bića oblikovanog kulturom.

ИЗВОР

Комарчић 1908: Лазар Комарчић. *Један разорен ум*. Београд: Српска књижевна задруга.

LITERATURA

- Asun 2017: Pol-Loran Asun. *Lakan*. Prev. Radoman Kordić. Loznica: Karpos.
- Jevremović 1999: Petar Jevremović. *Lakanova reinterpretacija psihoanalitičke doktrine: magistarski rad*. Beograd: Filozofski fakultet Beograd. Odeljenje za psihologiju.
- Kantor 2004: Martin Kantor. *Understanding paranoia: a guide for professionals, families, and sufferers*. London: Praeger.
- Миленковић 2015: Горан Миленковић. „Лудило и култура у роману *Један разорен ум* Лазара Комарчића“. *Лейоџис Мајџице српске*, год. 191, књ. 495, 4, 454–466.
- Rank 1971: Otto Rank. *The Double: a Psychoanalytic Study*. Translated and edited by Harry Tucker Jr. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Savić 1893: Милан Савић. „Лазар Комарчић. Један разорен ум. Београд. 1893.“ *Лейоџис Мајџице српске*, год. 63, књ. 178, 146–152.
- Sims 1989: Andrew Sims. *Symptoms in the Mind: an Introduction to Descriptive Psychopathology*. London: Baillière Tindall.
- Popović–Pecotić 1986: М. Поповић, В. Печотић. „Психодинамика параноидности“. *Engrami: časopis za kliničku psihijatriju, psihologiju i granične discipline*, god. VIII, 3–4 (tematski broj: Paranoidna stranja), 63–69.
- Žižek 2017: Slavoj Žižek. *Kako čitati Lakana*. Loznica: Karpos.
- Fuko 2005: Мишел Фуко. „Друга места“. *Мишел Фуко: 1926-1984: Hrestomatija*. Prir. Pavle Milenković, Dušan Marinković. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 29–36.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

PARANOID PSYCHOSIS IN PATRIARCHAL CULTURE: JEDAN RAZOREN UM
(A DEVASTATED MIND) OF LAZAR KOMARČIĆ

SUMMARY

In the novel *Jedan razoren um* (*A Devastated Mind*) (1893) Lazar Komarčić, by using himself of the motive of duplicate, enters a Serbian prose the description of paranoid psychosis. Due to twin's similarity of the two protagonists Steva and Velja, it comes out first Velja's shaky feeling of identity which activates defence mechanisms characteristic for paranoid psychosis: splitting of the self and projected identification. Komarčić despite the sudden disease outbreak with the protagonist, managed to display consistently a paranoid progression: from suspicion to the mystery of pursuit, paranoid delusion which is obviously in contradiction with the facts. The psychotic cleavage of hero is considered in the context of mental disease representation in patriarchal milieu, and in this context Velja's paranoid psychosis is manifested as the solution in the situation in which the rejection of values imposed by the closed ones would be equalized with the break of the important cultural prohibition. On the other hand, Steva is to be found between two simultaneous but contradictional requests which the culture throws it out in front of him: from one side, there is the necessity of entrepreneurial activity which would enable friend's treatment in the beginning, and from another side, the necessity of silence, which means the protection of Velja's reputation as long as possible. Culture, that, Lakanovski said, symbolic order of the great other, is the assigned space in which the rule of silence was written on something which disturbed it.

Komarčić's novel testifies on the pattern masculinity in culture change: from heroic masculinity saturated with national feeling, which is personified by the generations of grandfathers and fathers toward reflexive, melancholic intellectual of civic type, which is personified by Steva and Velja, the second one without necessary mental force to resist the cultural pressure, and first of all the one which acts from inside, form hero's being itself shaped by the culture.

Key words: Lazar Komarčić (1839–1909), *Jedan razoren um* (*A Devastated Mind*), duplicate, paranoid psychosis, discomfort in culture, mirror stadium, identity.